

EEN VAT VOL TEGENSTRJDIGHEDEN

De houding van de PSP ten opzichte van de Sovjet-Unie

G. Voerman

"Over hoe het kapitalisme funktioneert weten we veel meer en maken we ons veel drukker dan over de maatschappij van de Sovjet-Unie. Is dat socialisme? Nee. In ieder geval niet het soort maatschappij waar wij heen willen. Maar wat is het dan wel? De PSP als partij heeft er geen analyse van gemaakt"¹, aldus Alexander de Roo, voorzitter van de "Stichting Vorming en Scholing" van de PSP in 1979. Inderdaad heeft de PSP zich tot het einde van de jaren zeventig eigenlijk nooit diepgaand bezonnen op de houding die zij als pacifistisch-socialistische partij ten aanzien van de Sovjet-Unie diende aan te nemen. Weliswaar reageerde de partij op bepaalde aspecten van de internationale politiek van de USSR en op sommige interne ontwikkelingen aldaar, maar dit gebeurde veeleer incidenteel en pragmatisch dan vanuit een zorgvuldig uitgewerkte analyse. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de "Socialistisk Folkeparti" (Socialistische Volkspartij), de Deense zusterpartij van de PSP die haar standpunt tegenover de Sovjet-Unie in haar beginselverklaring uiteenzette, heeft de PSP nooit haar opvattingen uitgewerkt en formeel in een beginselprogram vastgelegd. Ook in de verschillende strategiedebatten die in de loop der jaren binnen de partij werden gevoerd over de te bewandelen weg naar het socialisme werd de Sovjet-Unie vrijwel niet ter sprake gebracht, noch werden daarin de pacifistisch-socialistische idealen afgebakend ten opzichte van het "reëel bestaande socialisme".

Ofschoon de PSP dus in feite noch van de aard van de Sovjet-maatschappij, noch van de buitenlandse politiek van Moskou een gedegen analyse heeft gemaakt, werd door haar bij gelegenheid wel een formeel standpunt ingenomen. Dit partijstandpunt kwam met name tot uitdrukking in verkiezingsprogramma's en verklaringen van het partijbestuur, uitgegeven naar aanleiding van bepaalde gebeurtenissen. Deze formele opstelling van de PSP kan worden gezien als de resultante van een aantal krachten. Van buitenaf zijn onafhankelijke variabelen als de internationale politieke verhoudingen en het optreden van de Sovjet-Unie daarin, alsmede de binnenlandse situatie van dit land van

invloed op de standpuntbepaling. De partij kan op deze voor haar autonome ontwikkelingen reageren door ze te toetsen aan haar politieke en ideologische beginselen. Bij een officiële, openlijke reactie heeft zij echter rekening te houden met de uiteenlopende, lang niet altijd met elkaar in overeenstemming zijnde meningen, die er in de achterban van de partij ten aanzien van de Sovjet-Unie leven. De PSP verenigde lieden van zeer verschillende komaf, hetgeen ongetwijfeld tot enige voorzichtigheid noopte bij het innemen van een partijstandpunt. Dit werd in de partij zelf ook ingezien: "Onze plaatsbepaling jegens het eerste socialistische land ter wereld, de Unie van Socialistische Sovjet Republieken, is geen eenvoudige zaak. De PSP brengt mensen van sociaal-demokratische, anarchistische en links-burgerlijke herkomst bijeen, op grondslag van een gemeenschappelijk streven in het Nederland van nu. Tegen deze achtergrond is het vanzelfsprekend dat er over de USSR in onze partij uiteenlopende meningen bestaan"². In het onderstaande zal worden gepoogd een beeld te schetsen van dit krachtenveld, waarbinnen de formele standpuntbepaling van de PSP ten aanzien van de Sovjet-Unie zich afspeelde. Tevens zal de ontwikkeling worden weergegeven, die de formele opstelling van de PSP in de dertig jaar dat zij bestaat, doormaakte³.

In de eerste jaren van haar bestaan, die samenvielen met de laatste fase van de Koude Oorlog, baseerde de PSP zich op de gedachte van de derde weg. Vanuit de toenmaals binnen de partij overheersende pacifistische visie werd het internationale optreden van zowel de Verenigde Staten als de Sovjet-Unie beoordeeld. In de loop van de jaren zestig, wanneer détente en liberalisering achter het IJzeren Gordijn hand in hand lijken te gaan, gingen binnen de PSP Moskou meer welgezinde stemmen op. Een aantal leden dat zich bewust was geworden van de anti-koloniale strijd die her en der in de Derde Wereld werd gevoerd, ging in toenemende mate in de Sovjet-Unie een positief tegenwicht zien voor het als negatief beschouwde Westerse dan wel Amerikaanse imperialisme. De inval van het Warschau-pact in Tsjechoslowakije in augustus 1968 maakte overigens een einde aan deze gekoesterde hoop. Daarnaast kon in kringen van hen, die meer van links-socialistische of communistische dan van pacifistische origine waren, de opvatting worden vernomen dat de Sovjet-Unie weliswaar een enigszins gedeformeerde, maar nog wel socialistische arbeidersstaat was. Deze deformatietheorie werd, nadat de PSP zich in de jaren zestig met betrekking tot de Sovjet-Unie formeel nogal op de vlakte had gehouden, in 1971 min of meer tot het officiële partijstandpunt verheven. Deze "begriptonende" benadering stond echter scherpe kritiek van het partijbestuur op de behandeling van andersdenkenden in de Sovjet-Unie niet in de weg.

Pas aan het eind van de jaren zeventig, wanneer de Koude Oorlog lijkt terug te keren, kwam er in deze enigszins tweeslachtige opstelling van de PSP verandering. In de weer opblazende politieke tegenstellingen tussen de VS en de USSR greep de partij nadrukkelijk terug op de gedachte van de derde weg, die in de beginperiode van de PSP beleidsbepalend was geweest.

voorgeschiedenis

Ruim dertig jaar geleden, in januari 1957, werd de Pacifistisch Socialistische Partij opgericht. Ten tijde van de Koude Oorlog vonden een aantal politiek daklozen elkaar ter linkerzijde, die geen keuze wilde maken in de tegenstelling tussen het Oosten en het Westen, die de wereld gedurende de jaren vijftig verdeeld hield. Omdat zij noch voor de Verenigde Staten, noch voor de Sovjet-Unie wilden opteren, maar beide mogendheden gezamenlijk verantwoordelijk hielden voor de hoog opgelopen internationale spanning, konden zij toendertijd bij geen enkele linkse partij in Nederland terecht. De PvdA had in de jaren vijftig onverbloemd de zijde van Washington gekozen en sprak zich uit voor de NAVO en de kernbewapening. De CPN daarentegen had haar ziel en zaligheid aan de Sovjet-Unie verpand. In haar ontwerp-beginselprogramma dat van 1952 dateerde sprak de CPN uit dat door Moskou een "principiële en consequente vredespolitiek" werd gevoerd, die de grootst mogelijke steun van de CPN verdiende⁴. Al eerder in de Koude Oorlog was in Nederland gepoogd een links alternatief te vinden voor de Amerika-getrouwe sociaal-democratie en het aan Moskou verbonden communisme. In 1950 werd de Socialistische Unie opgericht door hoofdzakelijk voormalige aanhangers van voornoemde twee richtingen. De nieuwe politieke groepering, die het anti-militarisme en de internationale ontwapening hoog in het vaandel had staan, bleek echter niet levensvatbaar. In 1957, het geboortjaar van de PSP, werd de Unie opgeheven; een deel van haar aanhang zocht vervolgens een goed heenkomen naar de PSP.

De in 1951 gevormde vredesbeweging "De Derde Weg" kon gedurende de Koude Oorlog op meer weerklank binnen linkse kring rekenen dan de Socialistische Unie. "De Derde Weg" was een mengelmoes van personen en groeperingen die elkaar vonden in hun bezorgdheid om de vrede. De vredesbeweging wilde zich niet neerleggen bij de Oost-West tegenstelling die de internationale politiek domineerde. Zij wees "zowel het door Amerika beheerste Atlantische Pact als de door Rusland beheerste Kominform" af, ten gunste van de derde weg, "die uit het doodlopende slop van deze tweeledige afhankelijkheid náár de vrede leidt"⁵.

de derde weg

"De Derde Weg" kan als wegbereider van de PSP worden beschouwd⁶. Het streven van enkele voormannen van de vredesbeweging om het pacifistische geluid in het parlement te laten doorklinken, leidde uiteindelijk tot de oprichting van de PSP. In haar beginselprogramma verloochende de nieuwe partij haar herkomst niet⁷. Geboren onder hetzelfde gesternte van de allesoverheersende Oost-West tegenstelling als de vredesbeweging, nam de PSP de gedachte van de derde weg over. In de in 1956 weer opgelaaide Koude Oorlog poogde de PSP hieraan gestalte te geven door te streven naar een rechtvaardige samenleving, die door haar "beroep op het Amerikaanse en Russische volk een bindend element (kan) worden, dat voorwaarde is voor politieke ontspanning en dat grondslag kan zijn voor één wereldregering"⁸. In de eerste jaren van haar bestaan nam de PSP globaal gesproken een middenpositie in ten aanzien van de VS en de Sovjet-Unie. Het partijstandpunt werd in die tijd veelal uitgedragen door kopstukken afkomstig uit "De Derde Weg", die na de oprichting van de PSP vooraanstaande posities binnen de partij hadden ingenomen⁹. Eén van hen was Van Steenis, de eerste voorzitter van de PSP. Op het oprichtingscongres werd door hem naast het kapitalisme eveneens het communisme van de hand gewezen, omdat dit "de mens van zijn hoogste goed, nl. de geestelijke vrijheid, berooft"¹⁰.

Aanvankelijk voerden de pacifistische beginselen binnen de PSP de boventoon. In de beginperiode van de partij werd dan ook vooral de nadruk gelegd op het internationale optreden van de USSR en de VS. Met name kwam de PSP in het geweer tegen de atoombroevers die door beide mogendheden werden gedaan, en die zonder meer gelijkelijk werden veroordeeld. Ogenschoonlijk was er geen sprake van een voorkeur voor één van beide staten: evenals de VS doorstond ook de Sovjet-Unie niet de toets der pacifistische kritiek. In 1958 stelde het partijbestuur vanuit haar absolute afwijzing van alle vormen van geweld het geloof van Moskou in "de macht van het geweld" aan de kaak. Juist het vertrouwen dat de Sovjet-Unie in het geweld stelde, vormde naar de mening van het partijbestuur voor dit land een beletsel om "door nationale ontwapening een socialistisch voorbeeld te stellen"¹¹. De PSP spande zich er in die tijd wel voor in om het in het Westen levende "vooordeel", als zou de Sovjet-Unie op elk moment een inval in West-Europa kunnen wagen, weg te nemen.

de jaren zestig

In de vroege jaren zestig boette de Oost-West tegenstelling, die lange

tijd de wereldpolitiek had gedomineerd, langzamerhand aan scherpte in. Hoewel de spanningen rond de bouw van de Berlijnse muur en de Cuba-crisis nog aanzienlijk opliepen, maakte de Koude Oorlog plaats voor détente, hetgeen onder meer tot uiting kwam in het Beperkte Kernproefstopverdrag van 1963. Achter het IJzeren Gordijn deed een zekere mate van politieke en economische liberalisatie haar intrede, die sommige leidende PSP-ers tot nogal optimistische toekomstverwachtingen verleidde. Met de afnemende spanning tussen de VS en de Sovjet-Unie deed zich een nieuwe tegenstelling in de wereld gelden, namelijk die tussen de koloniale machten en hun koloniën. Het dekolonisatieproces, dat al van oudere datum was, trad vooral aan het einde van de jaren vijftig met de Algerijnse oorlog weer op de voorgrond.

Tegen dit decor voltrok zich geleidelijk aan een verandering in de opstelling van de PSP ten opzichte van de USSR. Formeel handhaafde de partij de gedachte van de middenweg, door in de verkiezingsprogramma's van de jaren zestig wederzijdse ontwapening en opheffing van de militaire machtsblokken te blijven bepleiten. Afgezien van een enkele vage verwijzing naar de "gebreken in de oostelijke landen, onder andere op het gebied van politieke democratie en vrijheid van meningsuiting"¹², hield de PSP zich in deze programma's ten aanzien van de Sovjet-Unie nogal op de vlakte. Binnen de partij zelf staken echter afwijkende meningen de kop op, die vanuit verschillende invalshoeken niet onwelwillend tegenover de Sovjet-Unie stonden. Deze ontwikkeling maakte deel uit van een breder proces, dat uit zou monden in een herschikking van de beginselen van de PSP. In het begin van de jaren zestig kreeg de socialistische component binnen de PSP meer aandacht, met name door de toeloop van linkse socialist en gewezen communisten. Het radicale pacifisme dat de partij in haar aanvangsfase kenmerkte werd daarentegen in het in 1961 vernieuwde beginselprogramma enigszins afgezwakt. De solidariteit die in de PSP in toenemende mate werd gevoeld met bewegingen die in Cuba, Algerije of Angola gewelddadig om onafhankelijkheid streden, was hieraan vooral debet.

anti-kolonialisme

De "anti-koloniale bevrijdingsstrijd" leidde bij sommige PSP-ers tot een herwaardering van de Sovjet-Unie. Steeds meer kwamen zij tot het besef dat de kwalijke rol die het Westerse imperialisme naar hun mening in de wereld speelde slechts door toedoen van de Sovjet-Unie kon worden ingedamd. De gedachte van de derde weg, die de VS en de USSR op één lijn stelde, werd hiermee door hen eigenlijk verlaten. Zonder de doeleinden van de Sovjet-Unie als volstrekt onbaatzuchtig te

beschouwen werd dit land nu min of meer als een belangrijke medestander in de strijd tegen het Amerikaanse imperialisme beschouwd. De toenadering tot Moskou werd vergemakkelijkt door de liberalisering die zich op dat moment in Oost-Europa op velerlei terrein leek te voltrekken.

Een uitgesproken voorbeeld van dit radicaliseringsproces was Bram van der Lek, in de jaren zestig hoofdredacteur van Bevrijding, het partijorgaan van de PSP. Nadat Van der Lek in 1963 nog had geschreven dat het verre van hem was de communistische landen "als 'vredelievende' landen in de hoogte te steken"¹³, was hij enkele jaren later, ten gevolge van de Amerikaanse inmenging in Vietnam, de Rubicon overgetrokken. Toen hij eenmaal het uitzicht op een pacifistische oplossing in Vietnam had verloren, vestigde Van der Lek al zijn hoop op "de eensgezinde verzekering van alle kommunistische landen, en met name de Sovjet-Unie, dat elke verdere stap op de oorlogsladder (van de kant van de VS, G.V.) tegenstappen zal oproepen"¹⁴. Alleen door een dergelijke communistische handelswijze zou erger kunnen worden voorkomen.

Hoe groot de groep binnen de PSP was die in de Sovjet-Unie een mogelijk tegenwicht zag voor het Westerse imperialisme, laat zich moeilijk vaststellen. In ieder geval stond Van der Lek niet alleen, en kreeg hij versterking met de toetreding van lieden uit linkse kringen. Onder hen bevond zich Ger Harmsen, die de Sovjet-Unie als "de belangrijkste vredeskracht in de wereld" beoordeelde en van mening was dat de PSP ondanks kritiek "de positieve rol van de Sovjet-Unie in de wereldpolitiek" erkende¹⁵. Dit laatste was echter niet het geval. Formeel heeft de PSP zich nooit in deze zin uitgelaten, en ook binnen de partij waren deze opvattingen geenszins gemeengoed.

deformatietheorie

Afgezien van de anti-koloniale strijd ging er in het begin van de jaren zestig van de toetreding van linkse socialist en gewezen CPN-ers eveneens een impuls uit op het herijkingsproces van het beeld van de Sovjet-Unie binnen de PSP. Hoewel in numeriek opzicht niet al te groot, leidde hun komst tot een versterking van het socialistische karakter van de partij. Gepokt en gemazeld door jarenlange ervaring in de arbeidersbeweging bekleedde een aantal van hen al snel vooraanstaande posities binnen de partij, waardoor hun opvattingen over de Sovjet-Unie meer gewicht konden krijgen. De toeloop naar de PSP, die eigenlijk al was begonnen na de opheffing van de Socialistische Unie, kwam na 1960 pas goed op gang. Nadat binnen de PvdA het voortbestaan van het marxistisch- getinte Sociaal-Democratisch Centrum door het partijbestuur onmogelijk was gemaakt, zochten enkele linkse

socialisten, waaronder Jacq Engels, hun toevlucht tot de PSP. Tezelfdertijd traden ex-leden van de CPN toe die aan het eind van de jaren vijftig tijdens de partijconflicten waren opgestapt of geroyeerd. Sommigen van hen, zoals Harmsen, werden lid na enige tijd partijloos te zijn geweest; anderen organiseerden zich in 1958 eerst in de Bruggroep en vervolgens, in 1960, in de Socialistische Workerspartij (SWP). Van de toenadering die de SWP tot de PSP zocht, was deze niet zo gediend. Met name het beginselprogram van de SWP, waarin deze haar verbondenheid met de Sovjet-Unie beleed¹⁶, was een sta-in-de-weg voor samenwerking. Na een kwijnend bestaan werd in december 1965 besloten de SWP op te heffen; van de nog overgebleven leden sloten onder meer Henk Hoogen, die het beginselprogram van de SWP had opgesteld, en Henk Gortzak zich aan bij de PSP.

Meegevoerd in de ideologische bagage van de nieuwkomers deed tegen het midden van de jaren zestig de "deformatietheorie", de opvatting die de Sovjet-Unie als een gedeformeerde arbeiderstaak beschouwde, haar intrede in de PSP. Deze theorie, die voor zover zij binnen de partij werd aangehangen tot dan toe op de achtergrond was gebleven, maakte haar opwachting in een periode dat de ontspanning tussen West en Oost en de vermeende liberalisering aldaar hoogtij vierde. De deformatietheorie is door de Amsterdamse politicoloog Stuurman als volgt omschreven: "Er wordt een socialistische essentie van de revolutie gepostuleerd, die vervolgens, in de loop van de verdere historische ontwikkeling gedeformeerd is door verschillende oorzaken"¹⁷. Als factoren worden doorgaans aangemerkt de geringe economische ontwikkeling, de culturele achterlijkheid en de afwezigheid van een democratische traditie in het pre-revolutionaire Rusland, en de gevolgen van de burgeroorlog en de kapitalistische interventie en omsingeling na 1917. Ondanks het feit dat in de Oktoberrevolutie de basis voor een socialistische maatschappij zou zijn gelegd, zou deze combinatie van interne en externe factoren de socialistische ontwikkeling nogal hebben belemmerd en uiteindelijk hebben geleid tot de opkomst van het stalinisme.

De deformatietheorie biedt een theoretisch kader waarbinnen de opvattingen van Harmsen¹⁸, Engels¹⁹, en andere vooraanstaande PSP-ers kunnen worden geplaatst. Zij allen gingen er vanuit dat de Sovjet-Unie in aanleg socialistisch is, maar dat er onderweg door de genoemde factoren fouten zijn gemaakt. Niettemin werd de Sovjet-Unie in essentie als een socialistische staat opgevat, die ondanks kritiek toch vooral steun en sympathie verdiende. Deze houding is door Erik Meijer, eveneens een aanhanger van de deformatietheorie, ooit getypeerd als een "kritische lotsverbondenheid... met het niet-ideale socialisme"²⁰.

Aangezien de verklarende factoren eenvoudig geïnterpreteerd konden

worden als verzachtende omstandigheden ter rechtvaardiging van bepaalde ontwikkelingen (zonder ze daarmee echter volledig te willen goedpraten), leidde de deformatietheorie doorgaans niet tot een al te kritische opstelling ten aanzien van de Sovjet-Unie. Deze terughoudendheid werd nog versterkt door de angst, met kritische opmerkingen de "reactie" van munitie te voorzien. Hoe hardnekkig deze opvatting kan wezen blijkt uit de memoires van Henk Gortzak, Kamerlid voor de CPN en later voor de PSP, die zich onlangs nog steeds bevreesd toonde "al kritiserend in de kaart van de tegenstanders van het socialisme te spelen"²¹.

Tsjechoslowakije 1968

Aan het eind van de jaren zestig was een deel van de achterban van de PSP de Sovjet-Unie tamelijk goedgezind. Zij die door de leerschool van het anti-kolonialisme waren gegaan verwachtten van de buitenlandse politiek van Moskou een belangrijke bijdrage in de strijd tegen het imperialisme. Anderen beschouwden daarnaast de Sovjet-maatschappij als zijnde in aanleg socialistisch.

Ondanks de verzuchting van Engels dat het "moeilijk is voor pacifistische socialistten tegen Rusland te kiezen"²², werd deze welwillende houding zeker niet door de gehele partij gedeeld. Volgens een ingewijde zou er om deze reden aan het begin van de jaren zestig "nogal wat wegloop" van ontevreden leden zijn geweest en zou de toenmalige vice-voorzitter Riemens (oorspronkelijk afkomstig uit "De Derde Weg") hebben beweerd "dat de PSP eigenlijk een handlanger van de Sovjet-Unie aan het worden was"²³. Later kon eveneens de roep worden vernomen om de USSR te toetsen aan de eigen pacifistisch-socialistische uitgangspunten.

Zij die kritiek hadden op de tegemoetkomende opstelling kregen aan het einde van de jaren zestig de wind enigszins in de zeilen. Nadat al eerder de processen tegen de schrijvers Sinjavski en Daniel een domper hadden gezet op het optimisme dat her en der binnen de PSP leefde ten aanzien van de liberalisatie achter het IJzeren Gordijn, kwam de inval van het Warschaupact in Tsjechoslowakije als een zware teleurstelling. De interventie, die door het partijbestuur scherp werd veroordeeld²⁴, werd vrij algemeen uitgelegd als een typisch staaltje nationalistische machtspolitiek van Sovjet-zijde, waarmee Moskou zich in feite op één lijn met de VS zou hebben geplaatst. Het optreden van de Sovjet-Unie gaf de genadeklap aan de door sommigen gekoesterde illusies over de rol van Moskou als mogelijke bondgenoot in de "anti-imperialistische strijd". Het vonnis werd onder meer voltrokken door de PSP-senator Onno Boetes, die eind 1968 oordeelde dat het de Sovjet-Unie in Vietnam niet zou gaan "om vrijheid en zelfstandigheid voor het

Vietnamese volk maar slechts om uitbreiding van eigen macht door aantasting van die van de VS²⁵.

De deformatietheorie, die een verklaring bood voor de "niet-volgroeide" vorm van socialisme in de Sovjet-Unie, was in de PSP een langer leven beschoren. De theorie overleefde niet alleen de klap die een einde had gemaakt aan de Praagse Lente, maar zou zelfs promoveren van een door een bepaalde partijstroming aangehangen opvatting tot het officiële partijstandpunt. Op zichzelf was dit nogal een paradoxale ontwikkeling gezien het feit dat deze theorie in de pacifistisch-socialistische achterban zelf, hoewel zij zo nu en dan nog wel de kop opstak, toch enigszins op haar retour leek. Het opstappen van Proletaries Links, een oppositionele groepering binnen de PSP die zich nogal door Trotski liet inspireren, in 1972 kan hieraan debet zijn geweest.

de jaren zeventig

Gerekend vanaf het tijdstip dat de deformatietheorie binnen de PSP zo ongeveer post vatte, drong deze opvatting met jarenlange vertraging in het begin van de jaren zeventig door tot het verkiezingsprogramma en het Analyse en Beleidsplan, het strategiestuk van de PSP waarin deze haar ideologische grondslagen uiteenzette. Het Plan, dat eind 1971 door de partij werd aanvaard, is in feite het enige partijdocument waarin expliciet, maar summier en enigszins cryptisch, op de Sovjet-Unie wordt ingegaan. In het midden latende of de Sovjet-Unie anno 1971, al dan niet als socialistisch kan worden aangemerkt, constateert men hier dat de economische opbouw aldaar tot "onmiskerbare resultaten" heeft geleid. Op nogal vaag omschreven wijze zou deze ontwikkeling indirect moeten leiden tot "een streven naar meer vrijheid..., dat de uiteindelijke grondvoorwaarde zal vormen voor een werkelijke overgang naar het Socialisme"²⁶. Ter verklaring van de "bureaucratische verworping en verstarring" van de Sovjet-Unie onder Stalin wordt in de toelichting op de officiële tekst verwezen naar de problematische omstandigheden waaronder het socialisme in Rusland moest worden opgebouwd²⁷. Pas na 1956 zou in deze situatie langzamerhand verbetering zijn gekomen. Ook in de uit 1971 en 1977 daterende verkiezingsprogramma's en in scholingsmateriaal uit die tijd²⁸ kan in rudimentaire vormen de theorie van de gedeformeerde arbeidersstaat worden aangetroffen. Hoewel in de communistische landen de materiële grondslagen voor de opbouw van het socialisme met de nationalisatie van de grond industrie en dergelijke zijn gelegd, is de "werkelijke socialistische samenleving" nog steeds niet verwezenlijkt. Dit feit wordt mede en met name geweten aan de "isolatie en boycot... door het omringende vijandige kapitalisme"²⁹. De aan de deformatietheorie verbonden ongeschreven regel om in geval

van kritiek op de Sovjet-Unie zeer zorgvuldig te handelen, galmde na in de toelichting op het Analyse en Beleidsplan. Hierin werd door de PSP gesteld dat het niet aangaat, "om onzerzijds als het ware voorschriften voor een 'juiste' oppositie in deze landen te doen uitgaan in de trant van 'bestrijd de partij". Daarbij werd gewezen op het gevaar van de kant van "konservatieve krachten..., die al dan niet in dienst van westerse mogendheden", van de gelegenheid gebruik kunnen maken "om de tot stand gekomen socialistische verworvenheden terug te draaien of af te schaffen"³⁰.

Dit zelfopgelegd verbod vormde voor het partijbestuur echter geen beletsel om in de jaren zeventig ongezoeten kritiek te leveren op de behandeling van andersdenkenden in de Sovjet-Unie, al bleef dit binnen de partij niet geheel onomstreden. Het partijbestuur was van mening dat het optreden van de autoriteiten achter het IJzeren Gordijn tegen de dissidenten de zaak van het socialisme alleen maar schade zou toebrengen. Het bestuur riep in 1973 naar aanleiding van de verwickelingen rond Andrej Sacharov alle met het socialisme symphatiserende personen en organisaties op "niet te blijven zwijgen tegenover het onrecht dat in de USSR geschiedt... en zoveel mogelijk druk uit te oefenen ten gunste van deze bedreigde personen"³¹. Het partijcongres van februari 1977 nam met een verwijzing naar onder meer het Helsinki-comitee in de Sovjet-Unie, dat toezicht poogde te houden op de naleving van de mensenrechten in de USSR, een motie van dezelfde strekking aan³². Niettemin bleef de partij ervoor beducht zich te laten gebruiken "door de westerse propagandamachine"³³.

de jaren tachtig

Tegen het einde van de jaren zeventig werd het formele partijstandpunt ten aanzien van de Sovjet-Unie gewijzigd. De deformatietheorie blies de aftocht en de al meermalen openlijk beleden kritiek op de misstanden achter het IJzeren Gordijn trad meer op de voorgrond. Deze verandering viel samen met een toenemende spanning in de betrekkingen tussen de VS en de USSR, onder meer opgeroepen door de uitblijvende ratificatie van het Salt- II-akkoord, de Sovjet-interventie in Afghanistan in december 1979 en de verwickelingen in Polen rond de vakbond Solidariteit. Geconfronteerd met de herleving van de Oost-West tegenstelling, die ook wel als de terugkeer van de Koude Oorlog werd aangeduid, greep de PSP terug op haar stellingname tijdens de Koude Oorlog van de jaren vijftig. In een verklaring in januari 1980 werd door het partijbestuur gesteld: "Links mag niet kiezen tussen Oost of West, maar moet kiezen voor een derde weg: een vrijheidslievend en democratisch socialisme"³⁴.

Al voor de toename van de internationale spanningen was er in de PSP enige bezinning op gang gekomen door het verschijnsel eurocommunisme. Aan deze nieuwe variant binnen het internationale communisme werd betrekkelijk veel aandacht geschonken³⁵. Daarbij werd in het algemeen de meer afstandelijke opstelling van de eurocommunistische partijen tegenover Moskou toegejuicht, maar niet altijd als voldoende doordacht beschouwd. Op een studiedag in november 1978, gewijd aan het eurocommunisme, werd in dit opzicht de hand in eigen boezem gestoken. Eén van de stellingen voor die dag luidde namelijk dat "de zwakke analyses die de eurokommunistische partijen maken van de maatschappijformaties van de zogenaamde socialistiese landen... ook een uitdaging aan de PSP (betekenen)"³⁶. Pas zo'n anderhalf jaar later, in april 1980, werd enigszins tegemoet gekomen aan de wens, dat de PSP aandacht zou moeten besteden aan haar opstelling tegenover de USSR. Door de "Stichting Vorming en Scholing" van de PSP werd een studiedag georganiseerd met als thema het karakter van de Sovjet-Unie en de door de Westeuropese socialisten daartegenover aan te nemen houding. Eén van de oogmerken van de studiedag was de meningsvorming binnen de partij over dit onderwerp aan te zwengelen. De enige inleider van pacifistisch-socialistische komaf was Erik Meijer, lid van het partijbestuur en nog altijd adept van de deformatietheorie, die op persoonlijke titel sprak. Naar zijn mening was de USSR "een door ongunstige omstandigheden... misvormde arbeidersstaat, die onze kritische steun verdient". Verder zag hij in de Sovjet-Unie nog steeds een "onmiskkenbare bondgenoot voor ieder die de wereldrevolutie wil helpen voltooiën"³⁷. Tot zijn opponenten behoorde de politicoloog Stuurman, die de deformatietheorie onder zwaar vuur nam.

De denkbeelden die door Meijer naar voren werden gebracht, kunnen zeker niet als representatief worden beschouwd voor het denken binnen de PSP aan het begin van de jaren tachtig. Eerder was hij een roepende in de woestijn, in een periode waarin de PSP terug leek te keren tot de politieke opstelling uit haar beginjaren. In de verklaringen die het partijbestuur uitgaf naar aanleiding van de Sovjet-invasie in Afghanistan en de verbanning van Sacharov - die beide ten scherpste werden veroordeeld - en in uitlatingen van vooraanstaande partijfunctionarissen werd ruim baan gegeven aan de gedachte van de derde weg. Door de secretaris-buitenland van de PSP, Jos Uitenbogaard, werd links voorgehouden geen partij te kiezen voor Oost of West, maar zich sterk te maken voor een ongebonden, vrijheidslievend socialisme. "Een derde weg onafhankelijk van Amerika en de Sovjet-Unie, is de enige mogelijkheid."³⁸ Gied ten Berge, zijn collega voor vredesvraagstukken betoogde dat de PSP weer meer werk moest maken

van het programmapunt van "een 'kollektief, democratisch vrijheidssysteem' voor heel Europa"³⁹.

In de pogingen die de PSP in het werk stelde om een herleving van de Koude Oorlog te voorkomen, nam zij ook de Westerse reacties op het Sovjet-optreden op de korrel. Bepaalde krachten in het Westen zouden erop uit zijn de internationale spanningen aan te wakkeren, waardoor de bewapening zou kunnen worden opgevoerd. Een boycot van de Olympische Spelen die in de zomer van 1980 in Moskou zouden worden gehouden, werd door de PSP van de hand gewezen. Wanneer dit middel tegen door het Westen gesteunde regimes wordt ingezet kan het resultaten opleveren, zo meende de partij, maar een boycot van de Sovjet-Unie, waarmee de betrekkingen al gespannen zijn, sorteert slechts een averechts effect.

In deze periode waarin de PSP vreesde voor de beëindiging van de détente en de gedachte van de derde weg weer op de voorgrond plaatste, sneuvelde de jarenlang gehuldigde deformatietheorie. In plaats van enig begrip op te brengen voor de bijzondere historische omstandigheden waarin de Sovjet-Unie moest opereren, sprak de PSP voortaan zonder meer haar afkeuring uit over het feit dat slechts een kleine minderheid in de Sovjet-Unie de lakens uitdeelde, waardoor "een werkelijke democratie, zowel op economisch als op politiek gebied, ontbreekt"⁴⁰. Onomwonden verklaarde de PSP, dat socialisme voor haar geen maatschappij à la de Sovjet-Unie inhield, vanwege de ondemokratische structuren aldaar. In de kritiek die op de Sovjet-maatschappij werd geleverd vanwege de dubbele belasting van vrouwen en de "harde" onderdrukking van de homosexualiteit, weerklonken de standpunten die de partij aan het einde van de jaren zeventig ten aanzien van feminisme en seksualiteit had ingenomen. Van de reserves die de PSP tien jaar geleden, in de toelichting op het Analyse en Beleidsplan nog aan de dag had gelegd wat betreft de steun aan de oppositie achter het IJzeren Gordijn (een bijverschijnsel van de deformatietheorie), bleek in het verkiezingsprogram van 1981 weinig meer over. De PSP betoonde zich onvoorwaardelijk "solidair met die delen van de oppositie die ijveren voor een socialistische democratie"⁴¹. Teneinde deze oppositie enige speelruimte te verschaffen was ontspanning noodzakelijk, want "bij een toenemende spanning tussen Oost en West betaalt de linkse oppositie in beide blokken het gelag"⁴².

slot

"Socialisme betekent voor de PSP niet een maatschappij als in de Sovjet-Unie", aldus de programma's waarmee de PSP in de jaren tachtig de verkiezingen inging⁴³. Na geruime tijd te zijn voortgestuwd door de golven van de internationale ontspanning, waarbij ten aanzien van de Sovjet-Unie een kritische, maar niet geheel onwelwillende koers werd gevaren, raakte de PSP door de ogenschijnlijk opnieuw inzetende Koude Oorlog in dit opzicht weer in haar thuishaven verzeild. De deformatietheorie werd verlaten, mede omdat zij die binnen de PSP deze opvatting droegen, zijn weggevallen. Hoewel binnen de PSP de eenstemmigheid in de opvattingen ten aanzien van de Sovjet-Unie leek te zijn toegenomen, noopte de laatste koerswending aan het begin van de jaren tachtig de partij niet tot een diepgravend onderzoek naar het socialistische kaliber van de Sovjet-Unie. Ook van de hervormingen van Gorbatsjov ging in dit opzicht geen prikkel uit.

Naar aanleiding van de teleurstellend verlopen Kamerverkiezingen van 1986 kwam binnen de PSP een debat op gang over het door haar voorgestane "socialistische maatschappij-model". De PSP zou zich onder meer moeten afvragen, zo werd geopperd, of haar socialistische doelstellingen niet aan herziening toe zijn "in het licht van de ervaringen in de 'socialistische' landen"⁴⁴. Dit aspect bleef (vooralnog) in de discussie onderbelicht. In enkele bijdragen werden wel enige harde noten gekraakt over het functioneren van de planeconomie binnen het reële bestaande socialisme, waarna werd voorgesteld dat de PSP-variant democratischer moest zijn en meer ruimte moest laten voor autonome initiatieven⁴⁵. Ondanks deze bescheiden aanzetten bleef ook voor de PSP nog steeds de volgende constatering van Stuart Hall geldig. In een artikel dat als achtergrondmateriaal bij de 'socialisme-discussie' diende stelde deze Engelse marxist naar aanleiding van het radicale falen van het Sovjet-model van socialisme als reëel alternatief vast dat het niettemin helemaal niet "duidelijk (is) dat links met dit historisch feit heeft afgerekend en radikaal zijn eigen opvatting van een meer democratisch model doordacht heeft als gevolg van die ervaring"⁴⁶.

noten

1. Bevrijding, jg. 23 (1979), nr. 23 (22 dec.), blz. 12.
2. Redactioneel commentaar in Radicaal, jg. 4 (1970), nr. 15 (juli), blz. 6.

3. Deze bijdrage is met name gebaseerd op de bestudering van het partijorgaan Bevrijding uit de periode 1957-1987 (van 1967 tot en met 1977 Radikaal geheten), het kaderblad Richtlijnen uit de beginperiode van de PSP en Ons Genoegen dat van 1975 tot en met 1986 verscheen (en sindsdien in Bevrijding is opgenomen), alsmede het scholingstijdschrift Socialistisch Perspektief uit de periode 1978-1986. Daarnaast is gebruik gemaakt van partijbrochures, verkiezingsprogramma's en memoires van (ex-) PSP-leden. Tenslotte zijn van het op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam gedeponeerde partijarchief van de PSP de stukken betreffende de Commissie Buitenlands Beleid uit de periode 1964-1970 en 1976-1979 geraadpleegd.

4. De weg naar socialistisch Nederland. Ontwerp-beginselprogram van de CPN. Amsterdam, 1952, blz. 9.

5. Manifest "De Derde Weg", s.l., s.a. (1951), blz. 1.

6. Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP. Amsterdam, z.j. (1982), blz. 37.

7. Zie P. Lankhorst. De vredesbeweging "De Derde Weg". Een doorlopende tweestrijd. (Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie.) Amsterdam, 1973, blz. 62-65.

8. Beginselprogram Pacifistisch Socialistische Partij, s.l., s.a. (1957), blz. 4.

9. Zie L. van der Land. Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij. Amsterdam, 1962, blz. 33.

10. Bevrijding, jg. 1 (1957), nr. 1 (20 febr.), blz. 62.

11. Ontwapenend, blz. 65.

12. Verkiezingsprogramma PSP 1967, in: Parlement en Kiezer 1966/67, jg. 50. Den Haag, 1967, blz. 242.

13. Bevrijding, jg. 7 (1963), nr. 11 (9 juni), blz. 2.

14. Bevrijding, jg. 10 (1966), nr. 22 (8 okt.), blz. 4.

15. Radikaal, jg. 1 (1967), nr. 17 (20 april), blz. 7 (voortzetting van Bevrijding). Ook in het door Harmsen opgestelde "Ontwerp Politieke grondslag voor Europese conferentie op links-socialistische basis - najaar 1967" wordt in verband met de koloniale revolutie de toenemende "morele en economische kracht van de socialistische wereld" geroemd die het kapitalisme tot de terugtocht zal nopen. In hetzelfde stuk wordt de Sovjet-Unie "de sterkste vredesmacht" genoemd. (Zie het op het IISG gedeponeerde PSP-archief, map "cie Buitenl. Beleid, 1964- 1967.) In 1967 spraken een aantal prominente Nederlanders, waaronder enige vooraanstaande PSP-ers (inclusief Harmsen) in een gelukwens ter gelegenheid van de 50ste herdenking van de Oktoberrevolutie hun vertrouwen uit in de Sovjet-leiding, dat deze er "alles" aan zal "willen doen om de vrede in de wereld te herstellen en te bewaren. Van u hangt veel af". Zie Radikaal, jg. 1 (1967), nr. 43 (26 okt.), blz. 7.
16. Beginselprogram van de Socialistische Werkerspartij. Amsterdam, 1960, blz. 20-21. Ook hier wordt de deformatietheorie aangevoerd.
17. S. Stuurman, Het reëel bestaande en het noodzakelijke socialisme. Amsterdam, 1979, blz. 25.
18. Zie bijv. G. Harmsen. Russische revolutie, 50 jaar later. Amsterdam, 1967. Bundeling van een zevental artikelen die Harmsen voor Radikaal schreef naar aanleiding van de 50ste herdenking van de Russische Revolutie.
19. Zie bijv. J. Engels. Zestig jaar socialistische beweging. Amsterdam, 1979, en verder de vele artikelen die Engels voor Radikaal schreef.
20. E. Meijer. "Hoe socialistisch is het reëel bestaande socialisme?", in: Socialistisch Perspektief, (1980), nr. 8 (aug.), blz. 2-10.
21. H. Gortzak. Hoop zonder illusies. Memoires van een communist. Amsterdam, 1985, blz. 54.
22. Bevrijding, jg. 10 (1966), nr. 22 (8 okt.), blz. 3.
23. Zie noot 20, blz. 7-8.
24. Radikaal, jg. 2 (1968), nr. 17 (28 aug.), blz. 7.
25. Radikaal, jg. 2 (1968), nr. 19 (25 sept.), blz. 6.

26. Analyse en Beleidsplan. Strategiestuk PSP. s.l. (Amsterdam), 1976 (2e druk), blz. 11.
27. op. cit., blz. 12.
28. Zie Socialisme. Theorie en beweging. Dl. 2, Amsterdam, 1977.
29. Werkprogramma '71-'75 van de PSP. Amsterdam, 1971, blz. 58-59. Bij de vervroegde verkiezingen van 1972 is dit program gehandhaafd. Zie verder ook Grepen uit het aktieprogramma PSP 1977-1981. Amsterdam, 1977, blz. 30: "In de landen waar kommunistische partijen de macht hebben is meestal nog geen socialistische samenlevingsvorm opgebouwd. In veel gevallen is dat mede veroorzaakt door de isolatie en boycot door de kapitalistische landen. Mede daardoor is er in die landen ook nog vaak weinig te merken van democratische vrijheden."
30. Zie noot 26, blz. 12.
31. Radikaal, jg. 7 (1973), nr. 20 (13 okt.), blz. 8.
32. Radikaal, jg. 11 (1977), nr. 4 (28 febr.), blz. 4.
33. Grepen uit het aktieprogramma 1977-1981. Amsterdam, 1977, blz. 30.
34. Geen nieuwe Koude Oorlog. De PSP over Afghanistan, Sacharov en de Olympische Spelen. Amsterdam, s.a. (1980), blz. 13.
35. Naast verscheidene artikelen in Socialistisch Perspektief, jg. 1 (1978), nrs. 1 en 2, en in Bevrijding, jg. 22 (1978) en jg. 23 (1979), over dit onderwerp verscheen tevens een speciale brochure: A. de Roo e.a. Over Eurokommunisme. Amsterdam, 1979.
36. A. de Roo e.a. Over Eurokommunisme, blz. 111.
37. Zie noot 20, blz. 3.
38. Bevrijding, jg. 24 (1980), nr. 2 (26 jan.), blz. 11. Teleurgesteld constateerde Erik Meijer dat een "meerderheid van het partijbestuur" een middenweg wil bewandelen "tussen Afghaans links en de USSR enerzijds en de hetze van de kapitalistische landen en de rechtse moslims anderzijds", en dat de PSP daarmee "voor het eerst... afstand (heeft) genomen van een socialistische revolutie". Zie Bevrijding, jg. 24 (1980), nr. 4 (26 febr.), blz. 13.

39. Bevrijding, jg. 24 (1980), nr. 1 (19 jan.), blz. 2.
40. Verkiezingsprogramma PSP 1986-1990. Amsterdam, s.a. (1986), blz. 2.
41. Verkiezingsprogramma PSP 1981-1985. Amsterdam, s.a. (1981), blz. 29. Dit programma werd bij de vervroegde Kamerverkiezingen van 1982 gehandhaafd.
42. op. cit., blz. 26.
43. Zie noot 40, blz. 2; noot 41, blz. 7.
44. Bevrijding, jg. 30 (1986), nr. 8 (okt.), blz. 12.
45. Zie W. Bot, "Enkele stellingen oer socialistische planning", in: SVS-bulletin, nr. 121, getiteld "De Socialismediskussie - 1. Deelrapporten van de Komisie Socialismediskussie", blz. 32-33 en J. Gravestein en C. Baerveldt, "De basis van het socialisme en van de PSP" in: op. cit., blz. 35. Zie ook het verslag van de rede van Van Gravestein op het PSP-congres van november 1987 in SVS/SEK-Bulletin, nr. 126, blz. 7-8.
46. S. Hall: "Heroriëntatie, waarheen?", in: SVS-bulletin, nr. 123, getiteld "De Socialismediskussie 2. Achtergrondartikelen", blz. 18-19.